

ƏMRAH DADAŞOV*tarix elmləri doktoru,**BDU-nun Qədim dünya və orta əsrlər tarixi**kafedrasının professoru***E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com**

PALEOMETAL DÖVRÜNÜN MALDARLIQ TƏSƏRRÜFATI VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Paleometal, maldarlıq, təsərrüfat

Ключевые слова: Палеометаль, скотоводство, хозяйство

Key words: Paleometal, livestock, agricultura

Paleometal dövrünün istehsal təsərrüfatının Azərbaycan ərazisindəki erkən cəmiyyətlərin mədəni-tarixi səviyyəsinə müvafiq yaranan və inkişaf edən ikinci vacib sahəsi maldarlıq olmuşdur. Məlumdur ki, mənimsəyici ovçuluq-balıqçılıq iqtisadiyyatından istehsal təsərrüfatına keçid, onun əsas formalarının, o cümlədən maldarlığın təşəkkülü, inkişafı və yayılması bəşər tarixinin vacib mərhələsi olmuşdur. Məhz bu amillər onun sonrakı gedişini müəyyən etmişdir. Bu proseslər ən qədim tarixin yeni mərhələsinin başlanğıcı olub əvvəlki 100 minilliklərdən köklü dəyişikliklərlə fərqlənirdi. Şübhə yoxdur ki, yığıcıların və ovçuların qədim icmaları öz imkanlarında təbii ehtiyatlarla məhdudlaşmırdılar. Onlar təbii ehtiyatların istifadəsini təkmilləşdirə bilərdilər. Eyni zamanda, bu ehtiyatları artırmaq, onların keyfiyyətini dəyişmək onlar üçün imkansız idi. Beləliklə, istehsal bazasının məhdudluğu, təbii şəraitdən tam asılılıq cəmiyyətin inkişafını kəskin şəkildə limitləşdirirdi və yalnız istehsal təsərrüfatına keçid nəticəsində erkən cəmiyyətlərin inkişafının bütün istiqamətlərində köklü dəyişikliklər yaratdı. Bu tarixi prosesdə maldarlıq da böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Qafqazın qədim maldarlıq təsərrüfatı haqqında nisbətən tam təsəvvür paleometal dövrünün erkən mərhələsi-eneolit dövrü ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, bu dövrdə Cənubi Qafqazda ev heyvanlarının əsas növləri artıq əhliləşdirilmişdi. Bunun üçün zəruri fauna da var idi. Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın faunasında dağ keçisi, qoyun, keçi, donuz və d. heyvanlar təmsil olunmuşdu ki, onlar da iri və xırda buynuzlu mal-qaranın əhliləşdirilməsində ilkin forma ola bilərdi. Qobustandakı qayaüstü rəsmlər də bunu sübut edir. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, Azərbaycanda belə heyvanların təsvirinə digər qayaüstü rəsmlərdə rast gəlinir. Bu məsələdə belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, Cənubi Qafqazın qədim yaşayış məskənlərinin osteoloji materiallarında Qafqaz dağ keçisinin əhliləşdirilmiş nəsindən olan öküz sümükləri də vardır. Bütün bu faktlar göstərir ki, bəzi heyvanlar, o cümlədən iri buynuzlu mal-qara birbaşa Cənubi Qafqazın özündə əhliləşdirilmişdir. Göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində paleometal dövründə maldarlıq təsərrüfatının sonrakı inkişafı üçün bütün şərait olmuşdur. Q.F.Korobkovanın fikrincə, insan heyvanları əhliləşdirmə gedişində bəzi heyvan növlərini yaymaqla yanaşı, həm də maldarlığın müxtəlif formalarını da inkişaf etdirir (1, s.4). Heyvanlardan əkinçilikdə işçi qüvvəsi kimi də istifadə olunur. «Neolit inqilabı»nın əsasını təşkil etməklə o, ilk əmək bölgüsünü şərtləndirir.

Məlumdur ki, qeyd olunan proseslər və dəyişikliklər arxeoloji tədqiqatların məlumatlarında daha aşkar görünür və məhz arxeoloji tapılırlar çoxplanlı olub mötəbər informasiyanı daşıyır. Onlar əsasən təsərrüfat-məişət əşyalarından ibarətdir. Lakin bu əşyalar əsasən erkən

tunc dövrü abidələrindən tapılıb və bilavasitə həmin dövrə aiddir. Onların əsas əhəmiyyəti bəzi ev heyvanlarını təsvir etməklə paleometal dövrünün bu mərhələsində mal-qaranın tərkibi haqqında məlumat verməsindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə tapılırların ən erkən nümunəsi İranda Göytəpənin erkən tunc layında aşkar edilmişdir. Bu, bişmiş gildən hazırlanmış kiçik öküz fiqurudur. Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpənin erkən tunc layında öküz, keçi, qoyun, it və digər ev heyvanlarının fiqurları aşkar edilmişdir. K.X.Kuşnaryova və T.N.Çubinişvilinin fikrincə, eneolit məskənlərində iri buynuzlu mal-qara sümüklərinin aşkar edilməsi onlara daha çox sitayiş edilməsi ilə bağlı olmuşdur (2, s.163). O.Həbibullayevin fikrincə, Kültəpədə tapılmış heyvan fiqurları xüsusi yer tutur. Onların sayı 24-ə çatır və hamısı erkən tunc layında aşkar edilmişdir (3, s.141-142).

Fiqurların hazırlanması üçün istifadə olunan gil qum qarışıqlıdır və erkən tunc dövrünün qablarında istifadə olunan gilə müvafiqdir. Rəngi boz və qırmızımtılsarıdır. Bəzi fiqurlar kobud yapılıb. Buna baxmayaraq, onların böyük bir hissəsi çox realistcəsinə və proporsional hazırlanıb. Sayca öküz fiqurları üstünlük təşkil edir. Onların sayı 21-dir. Fiqurların boynunda ikitərəfli dəlik var.

Qoyun fiqurları da diqqəti cəlb edir. Fiqurun burnu dəliklidir, gözləri dairəvidir. Digər fiqurun - keçi fiqurunun çənəsinin altında saqqalı bildirən çıxıntı var. Digər detallar qeyd olunmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kültəpənin bütün gil fiqurları sitayiş məqsədi daşıyır. Öküz fiqurlarının üstünlük təşkil etməsi, O.Həbibullayevin fikrincə, Kültəpə sakinlərinin əsas təsərrüfat heyvanı kimi öküzə böyük əhəmiyyət verməsindən irəli gəlir. Onun fikrincə, Kültəpədən tapılmış digər heyvan fiqurları da sitayişlə bağlıdır. Aşkar olunmuş yeganə it fiquruna gəlinə, O.Həbibullayev onu da etiqad təsəvvürləri ilə əlaqələndirirdi. Bu fiqur, həmçinin qəbirlərdə insan skeleti ilə yanaşı, it sümüklərinin aşkar edilməsi göstərir ki, it obrazı Kültəpə sakinləri üçün evin, əmlakın, əkin sahələrinin, mal-qaranın, insanın özünün mühafizəsi ideyasını əks etdirirmiş (3, s.141).

Tunc dövrünün erkən mərhələsinin maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan kiçik gil fiqurlar Baba-Dərviş yaşayış məskənində də aşkar edilmişdir. Bu, əsasən öküz, keçi, qoyun, it və digər əhliləşdirilmiş heyvanların fiqurlarıdır. Baba-Dərvişdən tapılmış fiqurlar da sitayişlə əlaqələndirilir.

Azərbaycan ərazisində qədim maldarlıq təsərrüfatı haqqında bizim təsəvvürlərimizi genişləndirən maraqlı kolleksiya Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində Quruçay və Köndələnçay abidələrində aşkar edilmişdir. Onlar əsasən Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Uzuntəpə, Xantəpə, Meynətəpə və Kültəpə abidələridir. Bu öküz, keçi, it və d. ev heyvanlarının fiqurlarıdır. Fiqurlar həm zəif, həm də kobud gildən hazırlanıb. Zərif gildən əsasən kiçik fiqurların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bir qədər iri fiqurlar kobud gildəndir və qum qarışıqlıdır. Fiqurların ölçüləri müxtəlifdir. Ən böyüyünün uzunluğu 10 sm-i keçmir, ən kiçik fiqurun uzunluğu isə 3 sm-dir.

Qədim maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan tapılırlar içərisində qırıntılı gil ocaq altlıqları xüsusi yer tutur. Belə tapılırlar Cənubi Qafqazın Kür-Araz erkən tunc mədəniyyəti üçün səciyyəvi olduğundan, Azərbaycan abidələrində də rast gəlinir. Burada ilk belə tapılı Naxçıvan ərazisində Şortəpə adlanan yerdə qeydə alınıb. Bu tip əşyaların nümunələri Baba-dərviş yaşayış məskənində də tapılmışdır. Buynuzşəkilli çıxıntıları olan ocaq altlıqlarına Qaraköpəktəpənin erkən tunc layında da rast gəlinmişdir.

Erkən tunc dövründə maldarlığın əhəmiyyətini göstərən digər tapılırlar kiçik araba modellərinin gil çarxlarıdır ki, bəzi ev heyvanlarından işçi qüvvəsi kimi istifadəni göstərir.

Təəssüf ki, Azərbaycan ərazisindəki erkən tunc dövrü abidələrində yalnız belə modellərin çarxları aşkar edilmişdir. Onların hamısı diskşəkili, ortasında ikitərəfli dəlikləri olur. Tədqiqatçıların fikrincə, belə dəlillərə nazik oxlar keçirilirdi və çarxlar fırlanırdı. Maraqlıdır ki, hazırda öküz qoşulmuş xeyli sayda araba modelləri bizə məlumdur. Bu isə iri buynuzlu mal-qaradan işçi qüvvəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Paleometal dövrünün maldarlıq təsərrüfatının əsas mənbələri başlıca olaraq osteoloji materialdan ibarətdir. Qədim gil plastikaya bu abidələrə demək olar ki, rast gəlinmir. Amma bu komplekslərdən əmək alətləri, çoxlu sayda təsərrüfat-məişət inventarı tapılmışdır ki, onlar təkcə maldarlıqla deyil, bu qədim təsərrüfat formasının məhsullarının emalı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində maldarlıq məhsullarının emalı ilə bağlı hazırda məlum olan alətlər və əşyaların ən qədim nümunələri e.ə. VI-IV minilliklərə aid əkinçilik-maldarlıq komplekslərində tapılmışdır. Bu məlum abidələr - Naxçıvan, Gəncə-Qazax düzü, Mil-Qarabağ və Muğan düzü və Cənubi Azərbaycanda Urmiyayam bölgədəki abidələrdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, məlum alətlərin böyük bir hissəsinin öyrənilməsində və təyininə R.B.Arazovanın xidmətləri böyükdür. Məhz onun tərəfindən Azərbaycanda ilk dəfə qədim alətlərin eksperimental-trassoloji metodla tədqiqi həyata keçirilmişdir, nəticədə çoxsaylı tapılırların birbaşa funksiyaları, onların istehsal proseslərində yeri, hər birinin əhəmiyyəti müəyyən olunmuşdur (4).

Beləliklə, eksperimental-trassoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, Qərbi Azərbaycanın ən qədim məskənlərindən aşkar olunan daş alətlərin böyük bir hissəsi heyvandarlıq məhsullarının emalı ilə bağlıdır. Ətin kəsilməsi üçün lazım olan bıçaq göstəriciləri say etibarilə aşağıdakı kimidir: Şomutəpə-11,3%, Qarğalartəpəsi - 14,4%, Töyrətəpə - 18,6%, Baba-Dərviş - 17%/ Daş alətlər içərisində gön-dəri istehsalı üçün daimi xammal materialı verən alətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir, bunu ərsinlərin sayının çoxalması da sübut edir. Təkcə Şomutəpədə daş alətlərin 14% -ni dəri emalı üçün istifadə ərsinlər təşkil edir (5, s.184-185).

Qədim maldarlığın inkişafı və yayılması ilə bağlı olan abidələr və ayrı-ayrı tapılırlar daha çox orta və son tunc və erkən dəmir dövrünə aiddir. Onların böyük bir hissəsi Azərbaycan ərazisində qədim maldarlıq təsərrüfatının birbaşa mənbələridir. Bu kütləvi osteoloji material, südçülük təsərrüfatı ilə bağlı material, gön-dəri, toxuculuq, nəqliyyat və d. sahələr üzrə əşyalarla zəngin yaşayış məskənləri, həmçinin qəbir abidələridir. Qəbir abidələri sitayiş əşyaları, ev heyvanlarının və təsərrüfat-məişət əşyaları ilə zəngindir; bu sonuncular da əsasən saxsı qablarla təmsil olunmuşdur. Südçülük təsərrüfatı ilə bağlı olan qədim təsərrüfat-məişət əşyalarının tədqiqində Azərbaycanın məşhur arxeoloqu və etnoqrafi Teymur Bünyadovun rolu böyükdür. Onun əsərlərində etnoqrafik müşahidələr nəticəsində bu tapılırların təsnifatı və funksiyaları müəyyən edilmişdir. Azərbaycan ərazisində tapılan gil nehrələr onun tərəfindən İki qrupa ayrılmışdır. Birinci qrupa ovalşəkili korpusu olan iri dəhnələr daxil edilmişdir. T.Bünyadovun fikrincə, uzun müddət yağ hazırlanması sahəsində texniki təkmilləşmə baş vermiş, nəticədə dəhnələrin ikinci qrupu yaranmışdır. Bu qrup dəhnələr aşağıdam əlamətləri ilə birincilərdən seçilir: onların qövşşəkili üfuku dəstəyi var, divarları qalındır, yan dəliyinin diametri daha böyükdür. Əgər birinci qrup dəhnələrə nadir hallarda rast gəlinirsə, ikinci qrup dəhnələr sayca üstünlük təşkil edir. Tədqiqatçının fikrincə, bu, maldarlığın inkişafı nəticəsində süd məhsulları istehsalının artımına dəlalət edir. Onların hündürlüyü 50 sm, dibinin diametri 15 sm-dir. Belə dəhnə nümunələri Xanlar və Gəncə, Oğuz və Qəbələ, Qazax, Mil düzü və d. yerlərdə aşkar edilmişdir (5, s.106-108).

Tunc dövrünün təsərrüfat və məişətində xırda buynuzlu mal-qara da az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Bununla bağlı tapılırların bir hissəsi osteoloji materiallarla, bir hissəsi isə məişət,

təsərrüfat və sitayişlə bağlı əşyalarla təmsil olunmuşdur. Onların hər biri yerli qəbilələrin xırda buynuzlu mal-qaradan geniş istifadəsinə dəlalət edir. Paleometal dövrü abidələrində xırda buynuzlu mal-qara sümüklərinin tapılması adi haldır. Maddi mədəniyyət nümunələrinə gəlin-cə, bu, əsasən, çoxsaylı qoyun və keçi fiqurları, həmin heyvanların relyef təsviri olan saxsı və daş qablardır. E.ə. I minilliyə aid Mingəçevir qəbir abidəsindən tapılmış belə əşyalardan biri çəhrayı rəngli tuffitdən hazırlanmış kiçik qabdır - bu, o qədər də dərin olmayan kasadır, qulpu ikiqoç başı formasındadır. Ölçüləri aşağıdakı kimidir: d-16 sm, b4,9 sm, qulpu - 3,2 sm. İkinci belə bir tapılı yenə də Mingəçevirdən olub fragment şəklindədir, amma iki qoç başlı qulpu bütöv saxlanıb. Qeyd etmək lazımdır ki, Mingəçevir daş qablarının əksəriyyəti yuxarıda təsvir olunan formada Kasalardan ibarətdir. T.Bünyadovun məlumatına görə, analoji kasa Xocalı abidəsinin 2 sayılı Kurqanından aşkar edilmişdir. Gəncə yaxınlığındakı Qasım İsmayılov Kəndindəki dağılmış kurqanda 1960-cı ildə tapılmış eyni materiallı və eyni formalı kasanın ölçüləri aşağıdakı kimidir: hündürlüyü - 8,5 sm, üst hissəsinin diametri - 18,5 sm. Bu kasa yuxarıda təsvir olunanlardan ornamentinin olmamasına və bir qoç fiquruna görə seçilir. Belə əşyalar, bir qayda olaraq, xırda buynuzlu mal-qaraya sitayişlə əlaqələndirilir (5, s.189-191).

Azərbaycanın qədim maldarlıq təsərrüfatı üzrə əsas arxeoloji mənbələr bunlardan ibarətdir. Bunlar zəngin asteoloji materiallarla tamamlanır və bütövlükdə maldarlığın yaranması və inkişafı tarixini səciyyələndirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, istehsal təsərrüfatına keçid, onun əkinçilik və maldarlıq kimi aparıcı formalarının təşəkkülü, inkişafı və yayılması bəşər tarixində əhəmiyyətli mərhələ olub onun sonrakı gedişini müəyyən etmişdir.

Mənimsəyici iqtisadiyyatdan istehsal təsərrüfatına keçid Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim cəmiyyətlərinin mədəni-tarixi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu ərazidə maldarlığın özü əkinçiliklə sıx bağlı olmuşdur və bioloji məlumatlar da göstərir ki, bu bölgədə istehsal təsərrüfatına müstəqil keçidin təbii şərtlərindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Ленинград, 1987
2. Кушнарева КХ., Чцбинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчиванской АССР. Баку, 1982
4. Аразова Р.Б. Каменные орудия ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана. Баку, 1986
5. Dadaşov Ə.N. Azərbaycan ərazisində paleometal dövrü cəmiyyətlərinin əkinçilik-maldarlıq iqtisadiyyatı. Bakı, 2009

АМРАХ ДАДАШОВ*профессор Бакинского Государственного Университета***СКотоводство эпохи палеометалла
и его основные направления**

Скотоводство эпохи палеометалла и его основные направления были важным этапом в истории человечества. Освоение скотоводства сыграло большую роль в истории ранних обществ и определило дальнейшую их культурно-историческое развитие. Процесс перехода к скотоводческому хозяйству ознаменовалось рождением и изменением произошли большие сдвиги не только в экономической, но и в социальной структуре. С освоением скотоводства человечество получило возможность доставать стабильный продукт питания.

AMRAH DADASHOV*PhD. Professor of BSU***LIVESTOCK AND
INDUSTRY AND KEY TRENDS OF PALEOMETAL PERIOD**

Hunting-fishing economy of the transition to agriculture, its main forms of animal husbandry as well as formation, development and distribution has become an important stage in human history. These are the factors that determine the course of the next. This was the beginning of a new phase in the history of the oldest processes sweeping changes differed from the previous 100 BC. There is no doubt that the ancient communities of collectors and hunters their access to natural resources. They could improve the use of natural resources.

*Rəyçilər: t.ü.f.d. F.Əliyeva, t.e.d. Q.İsmayilzadə**BDU-nun Tarix fakültəsinin "Qədim dünya və orta əsrlər" kafedrasının 2 dekabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).*